

Komisja Fizjograficzna i jej „Sprawozdania”

Jerzy PAWŁOWSKI

Muzeum Przyrodnicze ISEZ PAN, ul. św. Sebastiana 9, 31-049 Kraków

WSTĘP

Zachęcony przez p. prof. Annę LIANĘ i zainspirowany jej artykułem „Historia Pamiętnika Fizjograficznego”, otwierającym „Nowy Pamiętnik Fizjograficzny”, przedstawiam niżej moje rozważania na temat roli krakowskiej Komisji Fizjograficznej i wydawanych przez nią „Sprawozdań” dla inicjacji, koordynacji i realizacji kompleksowych badań fizjograficznych w naszym kraju. Dodatkowym impulsem tego podsumowania jest zbliżająca się 140. rocznica powstania omawianej instytucji naukowej.

Oczywistą sprawą będzie porównanie działalności, rozwoju, wyników i losów obu inicjatyw – krakowskiej i warszawskiej oraz ich wzajemnego oddziaływania na siebie, jak również na inne ośrodki, a zwłaszcza lwowski, czy później poznański. Nikt nie może podważyć wiodącej roli obu głównych inicjatyw badań fizjograficznych w naszym kraju i podobnych zadań do spełnienia, ale trzeba pamiętać, iż przy tych najważniejszych podobieństwach istniały między nimi zasadnicze różnice, zarówno w genezie i sposobie realizacji, jak i uwarunkowaniach polityczno-finansowych, a także w rozwoju oraz trybie zakończenia ich działalności. Nie ulega dla mnie żadnej wątpliwości, że właśnie krakowska Komisja Fizjograficzna nie tylko zainicjowała zorganizowane badania przyrodnicze na dużych obszarach dawnych ziem I. Rzeczypospolitej, ale także stworzyła wzorzec sposobu ich realizacji, nawet jeśli dopracowanie tego wzorca następowało metodą prób i błędów, a tych drugich – z braku doświadczenia – nie udało się uniknąć. W cytowanym na początku opracowaniu historii „Pamiętnika Fizjograficznego” nie znalazłem przypomnienia, iż na przełomie lat 70/80. XIX wieku warszawska grupa inicjatywna była inspirowana tym, co już od kilkunastu lat było realizowane w Galicji. A przecież wyraźne nawiązanie do wzoru galicyjskiego znajduje się w *Odezwie wydawnictwa „Pamiętnika Fizjograficznego”*, podpisanej przez B. ZNATOWICZA i E. DZIEWULSKIEGO, a opublikowanej w 34 numerze czasopisma „Przyroda i Przemysł” z dnia 5 (17) lutego 1881 r.¹:

“... jak wiele można uczynić w sprawie badania kraju, niewielkimi nawet rozporządzając siłami, tego żywy przykład dają nam „Roczniki Kommissyji Fizyograficznój” Krakowskiéj. Wziąwszy początek w dobrej woli i wytrwałości kilku ludzi prywatnych, dzisiaj, po czternastu latach istnienia, stano-

¹ W zaborze rosyjskim praktykowano podwójne datowanie: wg imperialnego (i prawosławnego) kalendarza juliańskiego („starego stylu”) oraz wg kalendarza gregoriańskiego („nowego stylu”).

wią bogaty zbiór wiadomości o stosunkach przyrodzonych Galicyi, zbiór, z którym spotkać się musi każdy, pragnący poznać naturę tego kraju.”

Oczywiście inicjatorzy „Pamiętnika” nie analizowali różnic polityczno-ekonomicznych istniejących między oboma zaborami, które zaważyły na funkcjonowaniu obu przedsięwzięć, pozornie bardzo podobnych, ale bazujących na zupełnie innych zasadach. O ile „Pamiętnik” formalnie sam był docelową i niezależną instytucją naukową, o tyle „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej” [niżej: SKF] były tylko publikowanym organem, świadczącym o działalności części większego przedsięwzięcia, które ewoluowało przez wiele dekad. Towarzystwo Naukowe Krakowskie [dalej: TNK], wyłonione z Uniwersytetu w pierwszym okresie istnienia *Wolnego i ściśle neutralnego Miasta Krakowa* i przez dłuższy czas połączonego z uczelnią organizacyjnie – w późniejszych latach uzyskało samodzielność, a po włączeniu Krakowa do monarchii austro-węgierskiej (1848) na tyle okrzepło, że mogło być jakąś narodową alternatywą dla germanizowanego Uniwersytetu. Jeszcze przed uzyskaniem autonomii przez Galicję realizowano w TNK pierwsze pomysły badawcze, czego organizacyjnym wyrazem było powołanie w późnych latach 50. Komisji Balneologicznej. Głównym jej zadaniem była inwentaryzacja źródeł wód mineralnych (lecniczych), a następnym organizowanie sieci stacji opadowych oraz meteorologicznych. Równocześnie prezes Towarzystwa – Józef MAJER (ryc. 1), od 1861 r. zwolennik rozszerzenia zadań tej Komisji, pracował nad *Literaturą fizjografii ziem dawnej Polski*, którą w 1862 r. opublikował na łamach „Roczników TNK”, mających już wówczas wielodekadową tradycję. Ta właśnie praca (MAJER 1862) stała się zaczątkiem starań o utworzenie Komisji Fizjograficznej, która zarówno miała przejąć zadania Komisji Balneologicznej,

Ryc. 1. Profesor Józef MAJER (1808–1899) – wieloletni prezes Towarzystwa Naukowego Krakowskiego i Akademii Umiejętności – propagator wielodyscyplinarnych badań fizjograficznych w Polsce.

Ryc. 2. Profesor Ignacy N.R. CZERWIAKOWSKI (1808–1882) – przewodniczący Komisji Fizjograficznej TNK (1865–72), redaktor odezwy opublikowanej na łamach dziennika „Czas”; w latach 1875–78 wiceprezes Akademii Umiejętności.

jak i wytyczyć sobie nowe cele, związane z badaniem przyrody żywej i nieożywionej. Mimo istnienia alternatywnego projektu Franciszka HERBICHA i różnicy zdań między przyrodnikami galicyjskimi, co do sposobu powołania i zakresu działań organizacyjnych, ostatecznie osiągnięto kompromis i wiosną 1865 r. nowa Komisja zaczęła działać. Zatwierdzono wówczas (4 maja) zakres zadań badawczych ograniczonych do orografii, geologii, botaniki, zoologii i klimatologii. Na łamach dziennika „Czas” wydrukowano w kolejnych numerach (z 16 i 17 czerwca tegoż roku) odezwę składającą się z dwóch części. Pierwsza informowała o powstaniu KF i jej celach, tj. o badaniu przyrody krajowej i publikowaniu wyników tych badań. Druga część miała charakter instrukcji prowadzenia badań w dziedzinach reprezentowanych przez utworzone cztery sekcje Komisji: *meteorologiczną, orograficzno-geologiczną, botaniczną i zoologiczną*. Tu ujawnia się pierwsza merytoryczna różnica między priorytetami galicyjskimi i późniejszymi warszawskimi, które – według zapowiedzi w Odezwie – miały objąć dwa działy przyrody nieożywionej, dział przyrody ożywionej (botanikę i zoologię) oraz dział obejmujący niektóre nauki związane z człowiekiem i jego działalnością: antropologię, etnografię i archeologię. Ale już w pierwszym tomie pojawił się jeszcze dział piąty: „miscellanea”. Tak więc merytoryczne zamierzenia TNK były już na starcie „bardziej fizjograficzne” niż w „Pamiętniku” (gdyż nie zajmowały się artefaktami), a mogły być takimi, gdyż np. archeologia znalazła się pod opieką innej komisji. Ale w szczegółach praktycznych różnice były jeszcze większe: w tym czasie, gdy w Warszawie redagowano pierwszy tom „Pamiętnika” – w Krakowie Komisja Fizjograficzna była już od kilku lat jedną z wielu agend Akademii Umiejętności, a jej „Sprawozdania” były tylko częścią rozliczenia zasiłków udzielanych na prowadzenie badań (bo ponadto istniał obowiązek złożenia zbioru dowodowego). Nie należy zapominać, iż publikowane w SKF w języku polskim opracowania florystyczne, faunistyczne czy paleontologiczne, były często tylko wstępem do drugiej fazy „obróbki materiału”, mianowicie taksonomicznej, która była finalizowana na łamach innych, specjalistycznych wydawnictw AU, ale już w języku niemieckim, francuskim lub łacińskim. Stąd w SKF brak właściwie opisów nowych dla nauki taksonów (co najwyżej były tam sygnalizowane), a w „Pamiętnikach” pojawiały się one dość często. I to była kolejna różnica między oboma wydawnictwami. Następną różnicą to losy obu inicjatyw: krakowskiej i warszawskiej po odzyskaniu niepodległości. Podczas gdy w latach dwudziestych następował już zmierzch „Pamiętnika Fizjograficznego” – to odchudzone w okresie I. wojny światowej SKF na powrót nabierały objętości i drukowane były na co raz lepszym papierze, a było to fizycznym wykładnikiem wzmocnienia roli Komisji Fizjograficznej, która już oficjalnie stała się instytucją ogólnopolską, a odnośna decyzja zapadła w styczniu 1924 r. na Zjeździe Fizjografów Polskich w Krakowie. W wyniku powziętej tam uchwały wydzielono w kraju 5 rejonów badawczych, którymi miały się opiekować Oddziały KF w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Wilnie. Za centralną instytucję muzealną i badawczą w Polsce w zakresie fizjografii uznano Polskie Państwowe Muzeum Przyrodnicze w Warszawie, lecz organem ogólnopolskiej KF pozostały nadal „Sprawozdania” wydawane przez PAU w Krakowie.

Po II wojnie światowej (1945) Komisję Fizjograficzną rozwiązano, a w jej miejsce powołano Komitet Badań Fizjograficznych, oparty na innych zasadach (reprezentował nie badaczy, lecz instytucje badawcze). Nie było więc już formalnych podstaw dla kontynuowania „Sprawozdań KF”, które zastąpiono „Pracami Komitetu”, a więc serią ukazującą się nieregularnie. Nieprzemyślana rezygnacja z ciągłości tradycyjnego tytułu, najdłużej kontynuowanego – po „Sylwanie” – naukowego periodyku polskiego, była dużym błędem polityki edytorskiej PAU, który m.in. utrudnił późniejszą wymianę jej wydawnictw przyrodniczych, szczególnie z partnerami zachodnimi.

EWOLUCJA „SPRAWOZDAŃ” JAKO ECHO PRZEMIAN KOMISJI FIZJOGRAFICZNEJ

Tom pierwszy SKF wydany w 1867 r. nie stał się wzorcem edytorskim tego wydawnictwa, gdyż pod wieloma względami był wyjątkowy. Przede wszystkim zawierał w części oficjalnej „Przegląd czynności Komisji fizyograficznej c. k. Towarzystwa naukowego krakowskiego od chwili jej pierwszych zawiązków po koniec roku 1866”, a więc faktycznie za dwa sezony badawcze, natomiast kolejne tomy – aż do I wojny światowej, były już sprawozdaniami rocznymi. Ponadto zostały w nim w jakimś sensie powtórzone instrukcje dla współpracowników, opublikowane we wspomnianych czterech numerach dziennika „Czas” z czerwca 1865 r. Tym razem były one już autoryzowane przez poszczególnych specjalistów: Stefana KUCZYŃSKIEGO (w zakresie meteorologii), Alojzego ALTHA (geomorfologia i geologia), Ignacego R. CZERWIAKOWSKIEGO (ryc. 2) i Wincentego JABŁOŃSKIEGO (florystyka i fenologia roślin) oraz Maksymiliana NOWICKIEGO (faunistyka i fenologia zwierząt). Były też odpowiednio skorygowane i uzupełnione, w wyniku praktycznych doświadczeń uzyskanych w pierwszym roku działalności KF. Pozostałe części precedensowego tomu zawierały w rozdziałach oficjalnych (paginacja bez nawiasów) spis członków KF i sprawozdania z działalności poszczególnych sekcji, a część merytoryczną (z oddzielną paginacją w nawiasach kwadratowych) otwierały szczegółowe wyniki obserwacji z wszystkich 12 galicyjskich stacji meteorologicznych (prowadzone w okresie od grudnia 1865 do listopada 1866, a zredagowane przez F. KARLIŃSKIEGO – *dyrektora c. k. Obserwatorium astronomicznego*), po czym następowały publikacje wyników obserwacji i badań terenowych w zakresie faunistyki, florystyki oraz orografii. Warto wspomnieć, iż pierwszy tom *Sprawozdania* (nakład 300 egzemplarzy) otrzymał trwałą sztywną okładkę, oklejoną czerwonym płótnem z ozdobnym tłoczeniem. Oprawy tej dokonano w zakładzie introligatorskim K. BLECHA w Krakowie. Przy kolejnych tomach SKF zrezygnowano z tłoczeń (zapewne ze względów finansowych) i były to raczej skromne, prowizorycznie zszywane, edycje broszurowe. Część tekstową realizowano w Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego (co kontynuowano aż do 1939 r.), natomiast wklejki ilustracyjne wykonywano (do I wojny światowej) w zakładzie litograficznym M. SALBA, będącego częścią koncernu prasowego dziennika „Czas”.

Pierwszy *Spis członków Komisji fizyograficznej c. k. Towarzystwa naukowego krakowskiego w roku 1866*, opublikowany na ss. 15–18 precedensowego SKF, był podzielony na dwie części. Pierwsza obejmowała 17 osób (*Członkowie miejscowi, obradujący w Komisji*), a byli to wszyscy wspomniani wyżej (a więc od MAJERA do KARLIŃSKIEGO), a także m.in.: E. JANOTA, A. KREMER, A. REHMANN i T. ŻEBRAWSKI. Druga część obejmowała osoby, do których skierowano zaproszenia do współpracy. Zaproszeń wysłano 103, na które – do momentu zamknięcia edycji – pozytywnie odpowiedziało 60 osób. Wśród wytypowanych kandydatów przeważali nauczyciele szkół średnich (28), duchowni różnych wyznań (23), wykładowcy wyższych uczelni (17), lekarze i farmaceuci (17), ziemianie (13), ponadto reprezentowani byli dość dobrze także leśnicy i urzędnicy, a nielicznie tzw. „obywatele” (co oznaczało wówczas właścicieli nieruchomości w miastach), jak również właściciele różnych przedsiębiorstw oraz inżynierowie, prawnicy i wojskowi. Terytorialnie reprezentowana była cała Galicja (od Beskidu Śląskiego i Oświęcimia – po Podole i Pokucie), oczywiście przeważali mieszkańcy największych miast (Kraków, Lwów, Tarnopol, Tarnów, Przemyśl, Stanisławów, Biała itd.), ale byli także reprezentanci małych miasteczek i wsi. Ze znanych przyrodników zamiejscowych chęć aktywnej współpracy wyrazili m.in.: G. BELKE, W. GRZEGORZEK, K. PIETRUSKI, K. WODZICKI. Już w tym pierwszym składzie KF znalazło się kilku mieszkańców terenów ościennych, należących wówczas bądź do Węgier (obecna Słowacja), bądź do Rosji (Podole zazbruczańskie); w następnych latach procent ich systematycznie wzrastał, a zasięg terytorialny znacznie się poszerzył. Zasadniczym

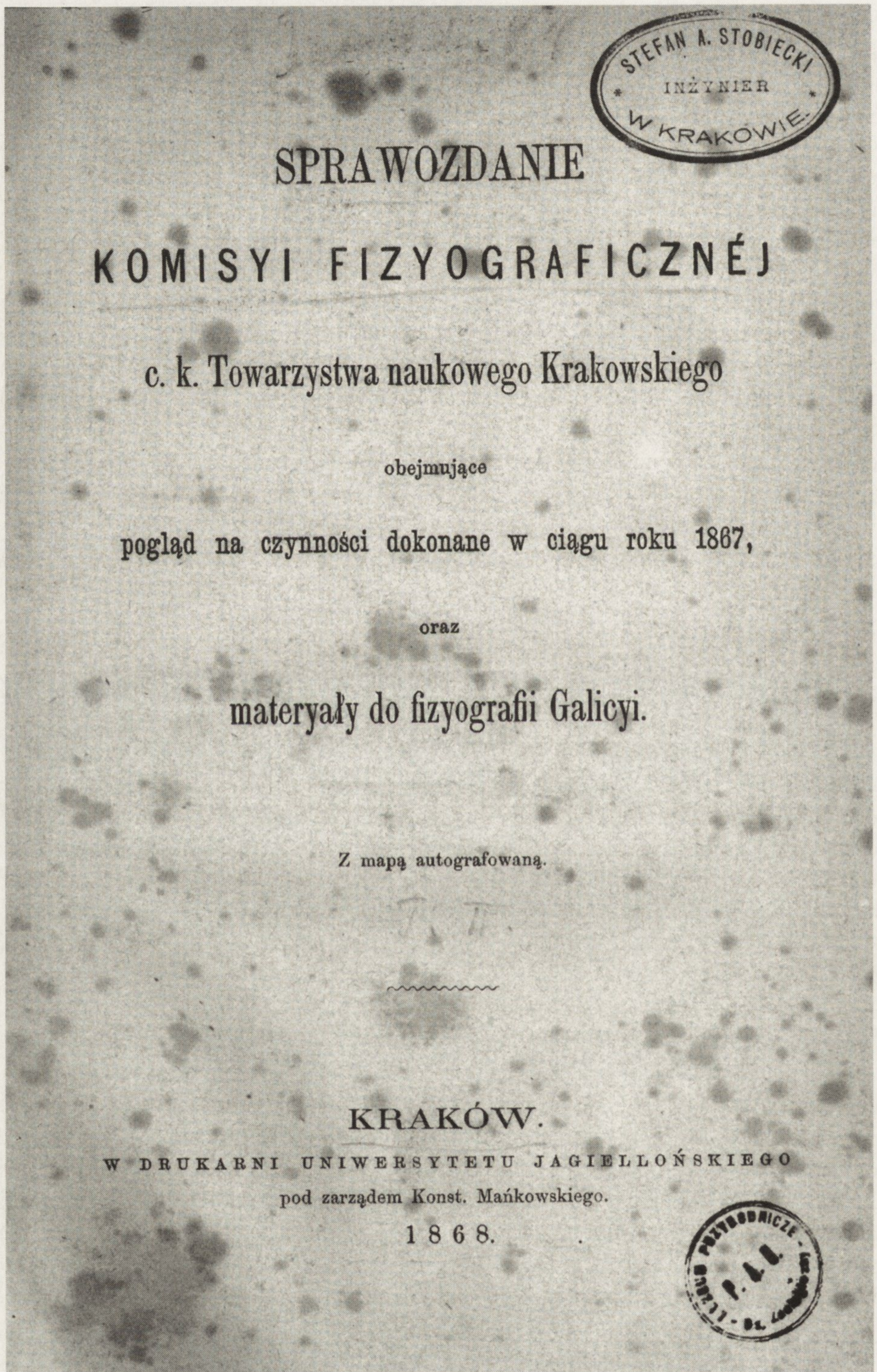
wzorcem edytorskim dla następnych roczników SKF stał się (jeszcze nienumerowany) tom następny (za 1867, wydany w 1868 r.; ryc. 3.). Wprowadzono w nim trzy rodzaje paginacji: bez nawiasów (w części oficjalnej), w nawiasach kwadratowych (dla części meteorologicznej i fenologicznej) i w nawiasach półokrągłych (dla pozostałych opracowań przyrodniczych: florystycznej, faunistycznej i geologicznej). Ale dopiero na stronie tytułowej tomu trzeciego SKF wydrukowano słownie numerację tomu, a równocześnie nakład edycji zwiększono do 400 egzemplarzy². Decyzja ta wiązała się oczywiście ze zwiększeniem kosztów, czyli uszczupleniem budżetu KF. Dla orientacji trzeba podać, iż w 1869 r. dotacja Sejmu krajowego (tj. galicyjskiego) we Lwowie dla KF wynosiła 1500 złotych reńskich waluty austriackiej, z czego ok. 910 zł pochłonęło wydanie tomu 4 SKF, było to więc 60% rocznego budżetu Komisji. Pierwszą formalną innowacją edytorską SKF była (od 7 tomu) zmiana w tytule, związana z przejęciem KF przez powołaną w 1873 r. Akademię Umiejętności; skład Komisji podawano od tego czasu w formie dwóch wykazów: członków miejscowych (krakowskich) i zamiejscowych. Liczba pierwszych osiągnęła w tym czasie 32 osoby, a drugich 58 osób. Do wybitniejszych członków miejscowych w latach 70. należeli (obok wcześniej wymienianych): A. BARANIECKI, E. JANCZEWSKI, K. OLSZEWSKI, J. ROSTAFIŃSKI, A. WIERZEJSKI, S. ZARĘCZNY. Z zamiejscowych działali w KF m.in.: W. DZIEDUSZYCKI, i S. KREUTZ ze Lwowa, J. DZIĘDZIELEWICZ z Czortkowa, J. JACHNO i M. ŁOMNICKI ze Stanisławowa, K. KOLBENHEYER z Bielska, B. KOTUŁA z Przemyśla, L. WAIGEL z Kołomyi, a spoza Galicji m.in. zoologowie: W. TACZANOWSKI, A. WAGA i A. WAŁECKI – a więc z kręgu osób związanych wcześniej z „Biblioteką Warszawską”, a później działających w „Pamiętniku Fizyograficznym”.

Przełomowym momentem dla rozwoju KF był uchwalony w 1876 r. *Plan zbadania kraju (Królestwa Galicji i Lodomeryi tudzież w. Księstwa Krakowskiego) co do jego przyrodniczych właściwości przez Komisję fizyograficzną akademicką w Krakowie*³. Zawierał on m.in. dwa ważne punkty dotyczące: 1 – realizacji wieloarkuszowej mapy geologicznej Galicji oraz 2 – założenia muzeum płodów krajowych przy Akademii Umiejętności w Krakowie, przedstawiające naoczny obraz przyrodniczej właściwości kraju i służące zarazem za podstawę do ostatecznego skreślenia fizyografii kraju. W czasie uchwalania tych wytycznych mało kto spodziewał się ich rychłej realizacji. Szansą dla stopniowego wprowadzenia w życie tego ambitnego planu stało się w 1880 r. powierzenie arachnologowi Władysławowi Kulczyńskiemu funkcji sekretarza KF. Był on związany z Muzeum Komisji co najmniej od 1873 r., a więc od okresu swoich studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim.

W okresie działalności Władysława Kulczyńskiego (ryc. 6) Komisja Fizjograficzna odniosła wiele powszechnie znanych sukcesów, które zawdzięczała bezpośrednio lub pośrednio swemu sekretarzowi. Były to przede wszystkim sukcesy muzealne: zakup spuścizn naukowych: prof. WAGI (kolekcje zoologiczne, biblioteka starodruków zoologicznych, bogate archiwum z rękopisami PERTHÉESA), oraz generała RADOSZKOWSKIEGO (bogata kolekcja błonkówek palearktyki wraz z całą dokumentacją i literaturą), zatwierdzenie regulaminu muzealnego, dwukrotna rozbudowa siedziby AU z uwzględnieniem potrzeb Muzeum KF itd. Tu chciałbym jednak przypomnieć tylko te zasługi KULCZYŃSKIEGO, które były związane bądź z samą organizacją KF i jej działalnością, bądź z rozwojem SKF. Wkrótce po objęciu funkcji sekretarza KF został on

² Nastąpiło to w wyniku uchwały powziętej na posiedzeniu KF w dniu 29 stycznia 1869 r.; potrzebę zwiększenia nakładu argumentowano znacznym rozszerzeniem składu osobowego KF, która – mimo skreśleń osób, które nie odpowiedziały na zaproszenie do współpracy – osiągnęła w owym czasie łączną liczbę 220 członków.

³ SKF, t 10: 20–30.

Ryc. 3. Strona tytułowa drugiego „Sprawozdania KF” (za 1867 r.).

REGULAMIN

KOMISYI FIZYOGRAFICZNEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

W KRAKOWIE.

Cel Komisji i środki do jego osiągnięcia zmierzające.

- 1) Zadaniem Komisji fizyograficznej jest wszechstronne zbadanie i opisanie kraju pod względem fizyograficznym. (Porów. § 20. Regulaminu Akad.).
- 2) Do tego celu zdąża Komisya:
 - a) przez powiększanie istniejącego Muzeum fizyograficznego i opracowywanie naukowe znajdującego się w niem materiału,
 - b) przez ogłaszanie spostrzeżeń fizyograficznych w swoich corocznych publikacjach,
 - c) przez udzielanie pracownikom na tem polu zasiłków pieniężnych i dostarczanie im odpowiednich środków naukowych,
 - d) przez staranie się o powiększenie Biblioteki Akademii dziełami z zakresu fizyografii,
 - e) przez zakupywanie narzędzi do badań fizyograficznych służących.

Skład Komisji.

- 3) Komisya składa się:
 - a) z członków zwyczajnych Wydziału matematyczno-przyrodniczego Akademii, oraz

Ryc. 4. Pierwsza strona „Regulaminu Komisji Fizjograficznej” z 1883 r.

także zobowiązany do uczestniczenia w pracach redakcyjnych Wydziału matematyczno-przyrodniczego Akademii Umiejętności, debiutując w tym zakresie w 1881 r. przygotowaniem do druku monografii W. TACZANOWSKIEGO *Ptaki krajowe*. Nabyta wówczas praktyka sprawiła, iż KULCZYŃSKI już od następnego roku stał się redaktorem SKF – jak się potem okazało – z najdłuższym stażem w dziejach tego wydawnictwa, gdyż przygotował całkowicie do druku 35 roczników (tomy 17–52), a więc niemal połowę wszystkich, które się ukazały, a zgon jego w grudniu 1919 r. przerwał zaawansowane prace nad kolejnym (53/54) wojennym rocznikiem, które musiał dokończyć już jego następca.

Pierwszą większą inicjatywą KULCZYŃSKIEGO było doprowadzenie do powstania regulaminu KF (ryc. 4), którego przygotowanie powierzono Józefowi ROSTAFIŃSKIEMU, a po kilku miesiącach dyskusji zatwierdzono w dniu 19 lutego 1883 r.

Spore zasługi położył także KULCZYŃSKI – z racji swojej funkcji – przy realizacji pomnikowego dzieła KF – *Atlasu geologicznego Galicji*. Był to imponujący zbiór kilkudziesięciu arkuszy w skali 1 : 75 000 (jako podkładu użyto austriackich map wojskowych), które publikowano sukcesywnie w Wiedniu, w latach 1887–1911. Autorami ich byli głównie wybitni geolodzy i geomorfolodzy – członkowie Komisji: F. BIENIASZ, F. KREUTZ, M. ŁOMNICKI, W. SZAJNOCHA, W. TEISSEYRE, S. ZARĘCZNY, R. ZUBER i in., z niewielkim (najczęściej techniczno-wykonawczym) udziałem instytucji wiedeńskich oraz specjalistów austriackich i czeskich.

Jedną z cichych zasług KULCZYŃSKIEGO jest utworzenie Sekcji Rolniczej KF. Starania w tej sprawie rozpoczęły się w połowie lat 90. XIX wieku, a ujawnione zostały w tomie 31. SKF (1896), gdy opublikowano obszerny – 60-stronicowy program proponowanej sekcji. Miało to konsekwencje edytorskie, gdyż już w następnym roczniku wprowadzono III dział pt. *Materiały do fizyografii kraju zebrane przez Sekcję rolniczą* (wydawany także oddzielnie jako nadbitka; ryc. 5) obok dotychczasowych działów: I – zawierającego zestawienia meteorologiczne i II – obejmującego opracowania sekcji geologicznej, botanicznej i zoologicznej. Każdy z tych działów miał osobną paginację, przy czym w I i III stosowano nawiasy kwadratowe. Zróżnicowanie paginacji w poszczególnych działach nie było zbyt konsekwentnie przestrzegane, z wyjątkiem części wstępnej – oficjalnej, w której już do końca (tj. do ostatniego legalnego tomu 72.) zachowano paginację rzymską. Zapewne samemu redaktorowi SKF kwestia zróżnicowania paginacji sprawiała wiele kłopotu (zwłaszcza gdy wydzielono kolejny dział: geologiczny w tomie 37.) i już w następnym roczniku całkowicie zrezygnowano z paginacji w nawiasach, zachowując jednak nadal odrębność numerowania stron w każdym z czterech działów merytorycznych. Ostatecznie – począwszy od 50. tomu – zlikwidowano podział części merytorycznej na działy specjalistyczne i ten model edytorski (oficjalna część sprawozdawcza – z paginacją rzymską oraz wielodyscyplinarne *Materiały do fizjografii kraju* – z jednolitą paginacją arabską) utrzymał się już do końca istnienia tego wydawnictwa wraz z obowiązkowym zamieszczaniem streszczeń w językach kongresowych (na ogół był to niemiecki lub francuski).

Kolejną zmianą edytorską była rezygnacja z corocznego publikowania pełnej listy członków KF. Ostatnia taka lista została zamieszczona w 50. roczniku za lata 1914–16 i zawierała łącznie 153 nazwiska (w tym 61 członków miejscowych). W następnych tomach podawano już tylko wykazy nowo przyjętych do KF członków oraz „ubytki” (rezygnacje i zgony). Pierwszą kobietą w składzie Komisji była botaniczka z Litwy – Maria TWARDOWSKA, absolwentka Kursów dla Kobiet im. A. BARANIECKIEGO w Krakowie, która została wybrana w poczet współpracowników w marcu 1904 r., jednakże trzy lata później zmarła. Warto nadmienić, że tuż przed I wojną światową w składzie osobowym KF pojawiły się ponownie panie; były to lwowianki: dr Jadwiga WOŁOSZYŃSKA (1911/12) oraz dr Flora LILIENFELDÓWNA (1912/13), natomiast w okresie

AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE.

MATERYAŁY

DO

ROLNICZEJ FIZYOGRAFII GALICYI

ZEBRANE PRZEZ

SEKCYĘ ROLNICZĄ KOMISJI FIZYOGRAFICZNEJ.

Osobne odbicie z Tomu XXXVI. Sprawozdań Komisji fizyograficznej.

W KRAKOWIE

NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI SPÓŁKI WYDAWNICZEJ POLSKIEJ

1901

Ryc. 5. Strona tytułowa jednego z oddzielnie wydawanych tomów sekcji rolniczej KF.

międzywojennym (od 1923 r.) udział kobiet w Komisji wzrastał systematycznie i w 1939 r. osiągnął ponad 18% (KÖHLER 2002).

Okres pierwszej wojny światowej (przedłużony w naszej części Europy do 1920 r.), ograniczył bardzo objętość SKF; m.in. zaprzestano publikowania wyników obserwacji meteorologicznych – zapewne z dwóch powodów: niektóre stacje przestały pracować, a dane meteorologiczne z innych mogły zostać utajnione, jako informacja strategiczna. A trzeba pamiętać, iż część meteorologiczno-fenologiczna stanowiła w poprzednich tomach od 45% do 60% objętości *Materyałów do fizyografii kraju*. Wydawane w tym czasie SKF kumulowano (np. tom 50. obejmował sprawozdania z działalności w latach 1914–1916) lub łączono w podwójne (53/54, 55/56) woluminy. Uzyskany na to wydawnictwo papier był najniższej jakości (reglamentacja wojenna!) w całej historii „Sprawozdań”. Publikowano w nich wówczas głównie oficjalną sprawozdawczość i nieliczne, zaległe opracowania z lat poprzednich, gdyż najbardziej czynni najmłodszy członkowie KF odbywali w tym czasie służbę frontową, co wielu z nich przypłaciło życiem (np. bardzo zdolny paleobotanik A.J. ŻMUDA w 1915 r.). W części oficjalnej t. 53/54 (1919/20) zamieszczono 14 wspomnień pośmiertnych najwybitniejszych członków KF, którzy nie przeżyli okresu wojennego (m.in.: E. JANCZEWSKI, S. JENTYS, S. KLEMENSIEWICZ, M. KOWALEWSKI, W. KULCZYŃSKI, M. SMOLUCHOWSKI, E. WOŁOSZCZAK, H. ZAPAŁOWICZ).

Podstawową zmianą edytorską SKF w pierwszych rocznikach powojennych (od tomu 53/54 wydawanych już pod firmą Polskiej Akademii Umiejętności) była całkowita rezygnacja ze wznowienia publikacji wyników obserwacji meteorologicznych, które stało się odtąd obowiązkiem nowo powołanego Państwowego Instytutu Meteorologicznego (po przejęciu wszystkich stacji obserwacyjnych i pomiarowych) wraz z realizacją systemu ogólnopolskiej sieci stacji różnego stopnia.

Jak wspomniano we wstępie, przełomowym momentem dla Komisji Fizjograficznej po I wojnie światowej był Zjazd Fizjografów w 1924 r.⁴. Zwołany on został z inicjatywy KF i Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, a wyznaczonym celem była organizacja badań przyrodniczych kraju w świeżo wywalczonych granicach, nawiązujących do tradycji przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Zjazd obradował na sesjach plenarnych oraz w siedmiu sekcjach specjalistycznych: antropologiczno-archeologicznej, botanicznej, geograficznej, geologiczno-mineralogicznej, zoologicznej i ochrony przyrody (ta ostatnia na wniosek W. Szafera i była to pierwsza chyba próba instytucjonalizacji tego nowego kierunku fizjografii w naszym kraju). Jednym z najważniejszych osiągnięć Zjazdu było porozumienie się w sprawie reorganizacji KF. W skład zespołu wykonawczego weszli profesorowie z Krakowa: Walery GOETEL (pomysłodawca), Henryk HOYER, Julian NOWAK i Władysław SZAFER. Po wielu dyskusjach przyjęto propozycję utworzenia pięciu regionalnych oddziałów KF wokół ówczesnych miast uniwersyteckich: Poznania, Krakowa, Lwowa, Wilna i Warszawy. Obejmowały one odpowiednio: 1 – Wielkopolskę z Pomorzem i Kujawami; 2 – Wyżynę Małopolską ze Śląskiem i Karpatami Zachodnimi; 3 – Wyżynę Lubelską z Podolem, Wołyniem i Karpatami Wschodnimi; 4 – Pojezierza pn.-wsch.: Suwalskie, Wileńskie i Nowogródzkie; wreszcie 5 – Nizinę Mazowiecką z Górami Świętokrzyskimi i Polesiem.

Od 1925 r. (t. 58/59) w części oficjalnej SKF publikowano już sprawozdania z działalności pięciu utworzonych oddziałów regionalnych Komisji, a także sprawozdania Muzeum Fizjograficznego. Redaktorem SKF w okresie międzywojennym był Jan STACH (ryc. 7), który w pierwszej

⁴ Sprawozdanie z *Pierwszego Zjazdu Fizjografów Polskich w Krakowie*, odbytego 3–5 stycznia 1924 r., zostało dołączone (jako wkładka) do tomu 58/59 SKF, wydanego w 1925 r.

dekadzie pełnił także obowiązki sekretarza KF, przejęte niemal bezpośrednio po KULCZYŃSKIM.

Przedostatni tom SKF (72) – wydany w normalnym trybie – ukazał się z końcem 1938 r. w rekordowej objętości⁵, natomiast ostatni – 73. tom był już drukowany nielegalnie w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej (jesień i zima 1939/40), a zawierał wyłącznie opracowania merytoryczne (antydatowane i bez oficjalnej części sprawozdawczej, mimo, iż była ona wymieniona na stronie tytułowej).

Ryc. 6. Profesor Władysław KULCZYŃSKI (1854–1919), *doctor honoris causa* UJ (1906), członek Akademii Umiejętności od 1894 r. (od 1912 czł. czynny) – był przez 39 lat sekretarzem Komisji Fizjograficznej AU i redaktorem „Sprawozdań KF”.

Ryc. 7. Jan Waclaw STACH (1877–1975), sekretarz Komisji Fizjograficznej w latach 1919–35, redaktor „Sprawozdań KF” w latach 1919–1939, dyrektor Muzeum Fizjograficznego (później Przyrodniczego) PAU 1919–39 i 1945–52, *doctor honoris causa* UJ (1947), prof. zwyczajny PAN od 1951 r., członek PAU od 1923 r. (od 1945 czł. czynny), czł. rzeczywisty PAN od 1958 r.

Część działań merytorycznych Komisji Fizjograficznej – dotyczących publikacji zoologicznych i faunistycznych SKF – podsumował FEDOROWICZ (1971), a w zakresie botaniki i florystyki KÖHLER (2002). Ważniejsze jednak od statystyki publikacji jest nasuwający się tu wniosek, iż ponad 70-letnie doświadczenia KF w zakresie inwentaryzacji przyrodniczej kraju zaowocowały – moim zdaniem na dłużej – utrwaleniem jakiegoś wzorca organizacji pracy terenowej. Stosowany on był – może nawet nieświadomie, ale z powodzeniem – także w okresie powojennym, np. w przypadku realizacji prac magisterskich i doktorskich (aspirantury, studia doktoranckie) w zakładach i katedrach wydziałów biologicznych (i podobnych) wyższych uczelni – nie

⁵ Obejmował on LII+546 stron druku, tj. ponad 37 ark. wyd.

tylko uniwersytetów, ale również późniejszych akademii rolniczych i pedagogicznych. Wynikło to z faktu, iż wielu powojennych wykładowców uczestniczyło przed wojną osobiście w pracach KF, lub przynajmniej ich mistrzowie wchodzili w skład Komisji. Należy jedynie żałować, iż w 1945 r. nie znaleziono jakiegoś zręcznego sposobu dostosowania dawnego systemu badań do nowej rzeczywistości, przy zachowaniu wypróbowanych metod pracy KF, lecz bez pochopnej zmiany jej tradycyjnej nazwy i bez likwidowania zasłużonego, znanego w Europie wydawnictwa. Nie jest wykluczone, iż oba te tradycyjne elementy, towarzyszące pracy terenowej przyrodników polskich w okresie międzywojennym (i wcześniej), miały szanse przetrwać przynajmniej do 1953 r., a być może udało by się je kontynuować w zbliżonej formie także w późniejszych okresach pięcioletnich planów naukowych, koordynowanych przez Polską Akademię Nauk, gdyż wprowadzony wówczas system rozliczania zadań badawczych był w pewnym sensie (materiał dowodowy, sprawozdanie i publikacja) podobny do niegdyś stosowanego przez Komisję Fizjograficzną.

PIŚMIENNICTWO

- FEDOROWICZ Z. 1971. Faunistyka w działalności Komisji Fizjograficznej Polskiej Akademii Umiejętności (1865–1939). *Memorabilia zool.*, 22: 3–184.
- KAWECKI Z. 1967. Władysław KULCZYŃSKI (1854–1919). Z posłowiem Stanisława KULCZYŃSKIEGO. *Memorabilia zool.* 18: 1–112.
- KÖHLER P. 2002. Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952). *Studia i materiały do dziejów Polskiej Akademii Umiejętności*, tom II, 373 ss.
- LIANA A. 2001. Historia Pamiętnika Fizjograficznego. *Nowy Pam. Fizjogr.* 1: 3–40.
- MAJER J. 1862. Literatura Fizyografii ziem dawnej Polski. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*.
- Odezwa Komisji Fizyograficznej c.k. Towarzystwa naukowego krakowskiego. 1865. *Czas*, Część literacko-artystyczna, nr 145. z 28 czerwca – środa, s. 1, 2 i nr 146. z 29 czerwca – czwartek, s. 1, 2. (dokończenie).
- Pierwszy Zjazd Fizjografów Polskich w Krakowie. 1924. Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 30 pp.
- ZNATOWICZ B., DZIEWULSKI E. 1881. Odezwa wydawnictwa „Pamiętnika Fizjograficznego”. *Przyroda i Przemysł*, nr 34: 397.

SUMMARY

[PAWŁOWSKI J. 2004. **Physiographical Commission and its „Sprawozdania” [Reports]**. *Nowy Pam. Fizjogr.*, Warszawa, 3 (1–2): 3–14.]

A historical outline of the Physiographical Commission [Komisja Fizjograficzna] of the Academic Society of Cracow [TNK, 1865–1872] and (after 1872) Academy of Sciences and Letters [AU] and (after 1918) Polish Academy of Sciences and Letters [PAU] is given. Its annual scientific reports [Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej] edited since 1866 to 1939 are presented and critically commented.